

ISTORIJOS ŠALTINIŲ TYRIMAI

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

VILNIAUS UNIVERSITETAS

ISTORIJOS ŠALTINIŲ TYRIMAI

Sudarė
Darius Antanavičius
Darius Baronas

1

VILNIUS 2008

UDK 930.2(093)
Is81

Redaktorių kolegija:

Darius Antanavičius
(Lietuvos istorijos institutas)

Darius Baronas
(Lietuvos istorijos institutas)

Zenonas Butkus
(Vilniaus universitetas)

Artūras Dubonis (pirmininkas)
(Lietuvos istorijos institutas)

Mathias Niendorf
(Kylio universitetas)

Rimvydas Petrauskas
(Vilniaus universitetas)

Irena Valikonytė
(Vilniaus universitetas)

Redkolegijos adresas:

Lietuvos istorijos institutas,
Kražių 5, LT-01108 Vilnius, Lietuva
el. p. dubonis@istorija.lt

TURINYS

Pratarmė	7
----------------	---

Straipsniai ir studijos

Artūras Dubonis

Dvylika Traidenio valdymo metų: Haličo-Voluinės metraščio lietuviškųjų žinių informatyvumo klausimu	11
Twelve Years of Traidenis' Rule (About the Data on Lithuania in the Halych-Volhynian Chronicle). <i>Summary</i>	24

Darius Baronas

Pilėnai ir Margiris: faktai ir fikcijos	27
Pilėnai Castle and Duke Margiris in 1336: Facts and Fiction. <i>Summary</i>	64

Stephen C. Rowell

Ne visai primintinos kautynės: ką byloja šaltiniai apie 1399 m. mūšį ties Vorsklos upe?	67
An Almost Forgotten Conflict: What do the Sources Reveal of the Battle of Vorskla, 1399? <i>Summary</i>	89

Rimvydas Petrauskas

Riteriai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV a. pabaigoje–XVI a. pradžioje	91
The Knights in the Grand Duchy of Lithuania Between the Late Fourteenth and Early Sixteenth Centuries. <i>Summary</i>	112

Eugenijus Saviščevas

Suvaldyti chaosą: bandymas naujai tirti Lietuvos didžiojo kunigaikščio Kazimiero suteikčių knygą	115
Ordering Chaos: An Attempt to Research Anew the Cartulary (księga danin) of Grand Duke Casimir of Lithuania. <i>Summary</i>	173

Laimontas Karalius

Lietuvos Metrikos <i>knygų</i> vaidmuo Aleksandro Jogailaičio kanceliarijoje (problemos aktualumas ir tyrimo perspektyvos)	175
The Role of the Books of the Lithuanian Metrica in the Chancery of Grand Duke Alexander (1492–1506) (Relevance of the Issue and Research Prospects) <i>Summary</i>	215

<i>Raimonda Ragauskienė</i> Galimybės klastoti bajorijos dokumentus Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI a.	219
Possibilities of Forgery of Gentry Documents in the Grand Duchy of Lithuania in the Sixteenth Century. <i>Summary</i>	248
<i>Jonas Drungilas</i> Jono Gruževskio archyvo registras (XVI a. pab.–XVII a. pr.)	251
Register of Jonas Gruževskis' Archive (Late-Sixteenth – Early-Seventeenth Centuries). <i>Summary</i>	265
<i>Stanislovas Pamerneckis</i> Lietuvos dvarų ūkinė dokumentacija: pajamų-išlaidų knygos XIX a. pirmojoje pusėje (Adutiškio dvaro archyvo pagrindu)	267
Economic Documentation of Lithuanian Estates: Early Nineteenth-Century Ledgers as Exemplified by the Holdings of the Archive of Adutiškis Estate. <i>Summary</i>	297
<i>Diskusija</i>	
<i>Algirdas Baliulis</i> . Lietuvos istorijos šaltinių, rašytų kirilica, kai kurios skelbimo problemos	299
Some Problems of the Publication of Lithuanian Historical Sources in the Cyrillic Script. <i>Summary</i>	314
<i>Šaltinio publikacija</i>	
Vilniaus vyskupo koadjutoriaus Jurgio Radvilos 1575 m. liepos 4 d. informacinis procesas (<i>parengė Darius Antanavičius</i>)	315
Processus Informativus of 4 July 1575 on Coadjutor Bishop Jurgis Radvilas of Vilnius (Edited by Darius Antanavičius). <i>Summary</i>	344
<i>Recenzijos, Anotacijos</i>	
<i>О. Купчинський. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть / Дослідження. Тексти. Львів, 2004, pp. 1282, [4]. 500 egz., 42 il. ISBN 966-7155-85-4 – (Artūras Dubonis)</i>	345
<i>Mindaugas Paknys. Vilniaus miestas ir miestiečiai 1636 m.: namai, gyventojai, svečiai, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2006, 318 p. ISBN 9955-624-71-X – (Darius Baronas)</i>	346
Apie autorius	349
Autoriams	351
Guide for Authors	355

RITERIAI LIETUVOS DIDŽIOJOJE KUNIGAİKŠTYSTĖJE XIV A. PABAIGOJE – XVI A. PRADŽIOJE

Rimvydas Petrauskas

1446 m. Vokiečių ordino magistras didžiajam kunigaikščiui Kazimierui ir Vilniaus vaivada Jonui Goštautui išsiuntė rekomendacinius laiškus, kuriuose kalbama apie kilmingus riterius Hansą Maršalą ir Jenichą iš Tergovicos, ketinančius aplankyti Lietuvos valdovo, kitų didikų bei kunigaikščių dvarus ir ten pasimokyti riterystės: *Die edelen und vesten Hans Marschalk und Jenichen von Tergowitz [...] haben liebe und lust und sint geneiget euwer grosmechtikeit und andern hern und fursten hoeffe, landt und gegenaten zcu besuchen, sich darinne zcu sehen und ritterschaft zcu uben*.¹ Tai buvo įprasta vėlyvųjų Viduramžių Europos valdovų dokumentacijos rūšis, atsiradusi dėl tuo metu plintančio kilmingųjų ugdymo/riterystės kelionių (*Kavalierstour*) reiškinių². Šių kelionių tikslai būdavo labai įvairūs, pradedant diplomatine veikla ir baigiant egzotiškų šalių ir papročių ieškojimu. Tačiau vienas svarbiausių tokių kelionių motyvų dar ilgai buvo siekis tobulinti riterystę. Tai visiškai suprantama žinant, kad kilmingųjų kelionių ištakos siekia kryžiaus žygių prieš pagonis ir musulmonus laikus³. XIV a. pagoniškoji Lietuva buvo tapusi šių žygių arena, kurioje

¹ Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz [toliau – GStA PK], OF 16, p. 1152–1154. Dokumentai publikuoti: S. C. Rowell, „Du Europos pakraščiai: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir ispanų karalysčių ryšiai 1411–1412 ir 1434 m. tekstuose“, *Lietuvos istorijos metraštis 2003/1*, Vilnius, 2004, p. 187–188. Žr. taip pat R. Petrauskas, *Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje – XV a.: sudėtis – struktūra – valdžia*, Vilnius, 2003, p. 152. Jenichas buvo kilęs iš giminės, aktyviai prisidėjusios prie Prūsijos riterius telkusios Driežų sąjungos veiklos (J. Voigt, *Geschichte der Eidechsen-Gesellschaft in Preußen*, Königsberg, 1823, p. 67).

² Žr. W. Paravicini, „Fürschriften und Testimonia. Der Dokumentationskreislauf der spätmittelalterlichen Adelsreise am Beispiel des kastilischen Ritters Alfonso Mudarra 1411–1412“, *Studien zum 15. Jahrhundert. Festschrift für Erich Meuthen*, hrsg. von J. Helmrath und H. Müller, t. 2, München, 1994, p. 903–936. Apie kilmingųjų kelionių fenomeną plačiame europiniame kontekste žr. *Grand Tour. Adeliges Reisen und europäische Kultur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert*, hrsg. von R. Babel und W. Paravicini, Ostfildern, 2005.

³ W. Paravicini, „Von der Heidenfahrt zur Kavalierstour. Über Motive und Formen adligen Reisens im späten Mittelalter“, *Wissensliteratur im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit*, hrsg. von H. Brunner und N. Richard Wolf (*Wissensliteratur im Mittelalter*, t. 13), Wiesbaden, 1993, p. 91–130.

Europos riteriai nuo Portugalijos iki Vengrijos turėjo puikią progą atlikti riteriškus ritualus ir įtvirtinti savo korporacinę padėtį⁴. Sunku pasakyti, kiek ši Prūsijoje besiskleidžianti riterių kultūra veikė Lietuvos diduomenės gyvenimą. Vis dėlto yra daug nuorodų, kad komunikacija tarp kariaujančių šalių kilmingųjų toli gražu nesibaigdavo vien priešiškais karo veiksmais⁵. Šaltiniuose galima rasti net riteriškais papročiais reglamentuotų kovų tarp pagonių kunigaikščių ir krikščionių kilmingųjų aprašymų⁶. Lietuvių valdantis elitas perėmė daug europinės bajorijos riteriškų papročių, pvz., kariavimo technikos ir taktikos elementus, elgesio su belaisviais būdą ir pan.⁷ Kad diduomenės savimonė keitėsi, ne mažiau parodo nauji valdžios ženklai. Autoritetingu Władysława Semkowiczaus teigimu, XIV ir XV a. sandūroje atsiradę nauji lietuvių kilmingųjų herbiniai ženklai (ikihorodlijiniai) mėgdžiojo vakarietišku herbų stilistiką⁸. XIV a. pabaigoje krikštą priėmusi ir pamažu kryžiaus žygių taikiniu nustojusi būti Lietuva XV a. viduryje tapo kraštu, į kurį taip pat buvo vykstama „mokyti riterystės“. Apie tolesnį tų dviejų riterių iš Ordino valstybės likimą Lietuvoje mes nieko nežinome, neaišku, kokie buvo jų lūkesčiai ir ar jie pasiteisino. Tačiau pats motyvas (nors ir apibūdintas trafaretine kanceliarine fraze) aplankyti didžiojo kunigaikščio dvarą rodo aplinkinių kraštų bajorijos turėtą riterystės Lietuvoje vaizdinį.

1431 m. konflikto su lenkais įkarštyje grupė lietuvių didikų didžiajam Ordino magistrui adresavo laišką, kuriame tvirtino, kad lenkų elgesys prieštarauja „krikščioniškiems ir riteriškiems papročiams“⁹. Šis pavyzdys iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės didikų politinio gyvenimo tuoj po Vytauto mirties skatina atidžiau pažvelgti į riterystės Lietuvoje fenomeną ir pamėginti suprasti, koks socialinis ir kultūrinis turinys slypi už šios riteriškos retorikos.

Lietuvos istoriografijoje riterystės fenomeną įvairiais aspektais tyrinėjo Matvejus Liubavskis, Edvardas Gudavičius, Stanislovas Lazutka, Alvydas Nikžentaitis, Kastytis

⁴ E. Maschke, „Burgund und der preussische Ordensstaat. Ein Beitrag zur Einheit der ritterlichen Kultur Europas im späten Mittelalter“, E. Maschke, *Domus hospitalis Theutonicorum. Gesammelte Aufsätze*, Bonn–Bad Godesberg, 1970, p. 15–34; o ypač W. Paravicini, *Die Preußenreisen des europäischen Adels*, t. 1–2, Sigmaringen, 1989–1994.

⁵ R. Petrauskas, „Tolima bičiulystė: asmeniniai Vokiečių ordino pareigūnų ir Lietuvos valdovų santykiai“, *Kryžiaus karų epocha Baltijos regiono tautų istorinėje savimonėje*, sudarė R. R. Trimonienė ir R. Jurgaitis, Šiauliai, 2007, p. 206–222.

⁶ Žr. A. Nikžentaitis, „XIII–XIV a. lietuvių kariuomenės bruožai (organizacija, taktika, papročiai)“, *Karo archyvas*, t. 13, 1992, p. 3–33 (ypač p. 29–31).

⁷ A. Nikžentaitis, „Belaisviai Lietuvoje ir Vokiečių ordino valstybėje (1283–1409)“, *Lietuvos valstybė XII–XVIII a.*, Vilnius, 1997, p. 507–527.

⁸ W. Semkowicz, „Braterstwo szlachty polskiej z bojarstwem litewskiem w unji horodelskiej 1413 roku“, *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*, Kraków ir kt., 1914, p. 414 ir t.

⁹ GStA PK, OF 14, p. 599–600: „wedir gewonheynt cristlicher und ritterlicher lowte“.

Antanaitis, Jūratė Kiaupienė¹⁰. E. Gudavičiaus ir S. Lazutkos nuopelnas yra aiškus riterio sąvokos „representacinės“ (kaip riterių kultūros dalies) ir „atributinės“ (kaip bendrinio luominio bajorystės apibūdinimo) reikšmių atskyrimas. A. Nikžentaitis domėjosi ankstyviausiomis riteriškumo formomis Didžiojoje Kunigaikštystėje, o J. Kiaupienė plačiame istoriografiniame kontekste pademonstravo riterio vaizdinio perėjimą LDK iš vėlyvųjų Viduramžių į ankstyvuosius Naujuosius laikus.

Vis dėlto egzistuoja daugybė klausimų, į kuriuos istoriografijoje dar nėra aiškiau atsakyta. Pirmiausia tai klausimas, kokia buvo riterių kultūra ir kokia jos reikšmė Didžiosios Kunigaikštystės didikų ir bajorų pasaulėžiūrai. Tad vienas straipsnio tikslų yra apžvelgti ir įvertinti visus prieinamus duomenis apie ankstyvąją riterių kultūros sklaidą LDK ir pamėginti apibūdinti jos kryptis. Ši sklaida suvokiama kaip vėlyvųjų Viduramžių Europos riterijos istorijos dalis, todėl, prieš ją aptardami, pateikiame trumpą riterystės raidos Europoje apžvalgą. Antras straipsnio tikslas yra išanalizuoti riterio sąvokos XV a. LDK dokumentuose reikšmę, ir tai galbūt leis tiksliau įsivaizduoti riterystės paplitimą LDK kilmingųjų visuomenėje. Tai svarbu jau vien dėl tos priežasties, kad istoriografijoje neretai riteriai tapatinami su karo tarnybą atliekančiais raiteliais¹¹, neatsižvelgiant į specifinį riterio sąvokos turinį.

Vėlyvųjų Viduramžių riterija

Kaip ir daugelis kitų pamatinių sąvokų, „riteris“ ir „riterija“ amžiams bėgant iš esmės pasikeitė. Vėlyvojoje Romos imperijoje žodžiais *militia* ir *miles* buvo įvardijama tarnyba kariuomenėje ir administracijoje. Šios tarnybos ženklas – diržas (lot. *cingulum militiae*) – primena tolimus antikinės ir viduramžiškos riterių sampratos ryšius. Iš pradžių Viduramžiais riterio sąvoka reiškė raitą karį (vok. *Ritter*, pranc. *chevalier*, isp. *caballero*), nors kai kuriuose kontekstuose galėjo būti vartojama ir kiek kita prasme (pvz., ankstyvaisiais Viduramžiais *miles Christi* buvo vadinami Bažnyčios kariai – kankiniai). Brandžiaisiais Viduramžiais, riterių kultūros klestėjimo epochoje (XI–XIII a.), susiformavo ištisas riterio sąvoką įprasminantis ritualų, įvaizdžių ir normų kompleksas, padaręs didelę įtaką viso Vakarų Europos kilmingųjų pasaulio (nuo

¹⁰ М. К. Любавский, *Литовско-русский сейм*, Москва, 1900, p. 454 ir t.; E. Gudavičius, „Šlėktų atsiskyrimas nuo bajorų Lietuvoje XVI a. (1. Bajorų luomo susidarymas XV a.)“, *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. Serija A*, 2, 1975, p. 97–106; E. Gudavičius, S. Lazutka, „Riteriai“, *Lietuvos istorijos metraštis 1980*, Vilnius, 1981, p. 105–109; A. Nikžentaitis, „XIII–XIV a. lietuvių kariuomenės bruožai“ (kaip išnaša nr. 6); K. Antanaitis, „Riterijos apraiškos Lietuvoje XIV–XVI amžiais“, *Darbai ir Dienos*, t. 5 (14), 1997, p. 125–142; J. Kiaupienė, „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės riterio vaizdins Motiejaus Strykovo tekstuose“, *Kultūrų sankirtos. Skiriama doc. dr. Ingės Lukšaitės 60-mečiui*, Vilnius, 2000, p. 117–141 (čia ir ankstesnės literatūros apžvalga).

¹¹ Todėl K. Antanaičio spėjimas buvus kelis šimtus riterių XV a. LDK yra pernelyg drąsus, nors jo pastabos apie raitelio ginkluotės reikšmę riterijos genezėje yra pagrįstos (K. Antanaitis, „Riterijos apraiškos Lietuvoje“, p. 128–129).

karalių iki paprastų ginklanešių) pasaulėžiūrai. Itin svarbų vaidmenį čia suvaidino Bažnyčia, sugebėjusi smarkiai paveikti besiklostančią riterių etiką. Nuo to laiko riterių galėjo būti laikomas tik tas karys, kuris buvo atlikęs tam tikrą iniciacijos ritualą ir pripažinęs riteriškas vertybes. Vėlesniais laikais riterija buvo pradėta vadinti smulkiają bajoriją, nors pati riterijos idėja dar ilgai buvo universalus Viduramžių aristokratijos savimonės bruožas¹². Todėl turbūt pagrįstas yra Wernerio Paravicinio pasiūlytas riterijos skirstymas į tarnybą, titulą, luomą ir idėją¹³.

Europos riterija vėlyvaisiais Viduramžiais keitėsi keliais aspektais. Pirmiausia baigėsi socialinis riterijos formavimosi procesas: nuo XIII a. riterio šventimus galėjo gauti tik riteriškos kilmės asmenys. Kita vertus, ši aplinkybė iš dalies nulėmė pačios riterijos diferenciaciją. Iki tol riteriais buvo ne gimstama, o tampama, atlikus tam tikrą iššventinimo (pakėlimo) ir riterius ceremoniją. Tačiau ištvirtinus „riteriškos padėties“ paveldėjimo principui, formalus pakėlimas tapo iš esmės nebūtinus. Kadangi šiam ceremonialui reikėjo daug išlaidų, be to, mažėjo jam tinkamų progų (Kryžiaus žygių eros pabaiga, kai kurie kilmingieji atsisakydavo karinės tarnybos), dauguma vidutinės ir smulkiosios bajorijos atstovų nebesiekdavo gauti šių šventimų. Pastarieji vis dažniau tapdavo išskirtiniu, ypatingomis progomis suteikiamu diduomenės atributu. Tiesa, patys tos diduomenės atstovai savęs riteriais paprastai jau netitulavo, tačiau kitų raštininkų ir kronikininkų terminijoje atsirado nauja sąvoka „pakeltas/iššventintas riteris“ – šitaip buvo akcentuojamas dviejų riterijos grupių prestižo skirtumas. Taigi susiklostė paradoksali situacija: riteriškus ritualus toliau propagavo aukštoji diduomenė, nors riterijos sąvoka buvo apibendrintas smulkiosios bajorijos apibūdinimas. Tad interpretuojant vėlyvųjų Viduramžių šaltinius, reikia atidžiai skirti šiuos du riterijos aspektus – vienaskaitinį pakelto riterio terminą ir daugiskaitinį luominį riterijos apibūdinimą.

Nors riterių kultūra vėlyvaisiais Viduramžiais išgyveno savo saulėlydį¹⁴, pastebimi bent keli jos „renesanso“ požymiai, kurie lėmė šios kultūros perdavimą ankstyviesiems Naujiesiems laikams. Riteriškumas buvo tas motyvas, kuris vertė XIV a. Europos kilminguosius vykti kariauti su pagonimis lietuviais, o XV a. – rengti kryžiaus žygius prieš turkus. Riterystės idėja naudojosi Vakarų Europos monarchai kurdami savo dvaruose naujo tipo riterių ordinus, kuriuose senosios riteriškos dorybės buvo papildytos ištikimybės valdovui motyvu. Pagaliau XV a. antroje pusėje smulkiojoje bajorijoje prasidėjo naujas riteriškumo proveržis – buvo masiškai kuriamos riterių sąjungos,

¹² Apie Viduramžių riterijos raidą žr. *Das Rittertum im Mittelalter*, hrsg. von A. Borst, Darmstadt, 1976; J. Fleckenstein, *Vom Rittertum im Mittelalter. Perspektiven und Probleme*, Goldbach, 1997; M. Keen, *Chivalry*, New Haven–London, 2000. Naujausia apžvalga: J. Ehlers, *Die Ritter. Geschichte und Kultur*, München, 2006.

¹³ W. Paravicini, *Die ritterlich-höfische Kultur des Mittelalters*, München, 1999 (2. Aufl.), p. 3.

¹⁴ Klasikinis Johano Huizingos veikalas *Viduramžių ruduo*, vertė A. Gailius, Vilnius, 1996.

kurių tikslas buvo ginti savo padėtį krašto suverenų ir miestietijos politinės ir socialinės ekspansijos sąlygomis¹⁵.

Šioje epochoje riterių kultūra pradėjo skleistis ir Vidurio Rytų Europoje. Nors riteriškas pakėlimas buvo žinomas jau ankstyvųjų Piastų laikais, riteriški papročiai Lenkijoje iš esmės aktyviau pradėjo plėtotis tik nuo XIV a. vidurio Kazimiero Didžiojo laikų¹⁶. Lenkų istorinėje literatūroje riterių sąvoka (kaip priešprieša vėlesnei šlėktų) vartojama ankstyvajam kilmingųjų sluoksniui apibūdinti¹⁷. Tačiau reikia turėti omeny šio termino taikymo sąlygiškumą, kurį lėmė to meto lotyniško žodžio *miles* tradicija: tai, kad lenkų kilmingieji vadinami riteriais, dar nereiškia, kad jie buvo išventinti į riterius asmenys, t. y. „riteriai“ vakarietiškojo šio žodžio prasme. Todėl neatsitiktinai lenkų kalboje germanizmas *rycerz* atsirado ir pakėlimo į riterius ceremonija paplito maždaug tuo pačiu metu – XIV a. antrojoje pusėje¹⁸. Lenkų historiografijoje dėl riterio sąvokos buvo turiningai diskutuojama. Esminės yra Januszio Bieniako ir Ambroży'o Boguckio tezės dėl XIV–XV a. atsiradusios *miles strenuus* („pakelto riterio“) sąvokos, kuri kokybiškai skiriasi nuo senojo žodžio *miles*¹⁹. Tai buvo svetimų kanceliarijų nulemta europinė vėlyvųjų Viduramžių riterių diferenciacija. Socialinės istorijos požiūriu svarbi Henryko Samsonowicziaus pastaba, kad išventinimo ritualas ir kartu riteriška padėtis iš esmės nedarė įtakos egzistuojančiai socialinei tvarkai, kadangi šiuos šventimus paprastai gaudavo kilmingiausi asmenys, todėl nėra pagrindo kalbėti apie teisinę prasme atskirą riterijos grupę²⁰. Kita vertus, toks teiginys dar nepaaiškina, kodėl pakėlimo į riterius ceremonija lenkų diduomenėje taip išpopuliarėjo ir bent jau kuriam laikui tapo jos atstovų titulatūros dalimi. Kilmingųjų socialinė padėtis atsiskleidžia ne vien įvertinus teisinę jos atstovų padėtį. Ne mažiau šio socialinio sluoksnio

¹⁵ A. Ranft, *Adelsgesellschaften. Gruppenbildung und Genossenschaft im spätmittelalterlichen Reich*, Sigmaringen, 1994.

¹⁶ Apibendrinamieji veikalai apie riterių kultūrą Čekijoje ir Lenkijoje: W. Iwańczak, *Tropem rycerskiej przygody. Wzorec rycerski w piśmiennictwie czeskim w XIV wieku*, Warszawa, 1985; D. Piwowarczyk, *Obyczaj rycerski w Polsce późnośredniowiecznej*, Warszawa, 1998; B. W. Brzustowicz, *Turniej rycerski w Królestwie Polskim w późnym średniowieczu i renesansie na tle europejskim*, Warszawa, 2003.

¹⁷ P.vz., Z. Wojciechowski, *Prawo rycerskie w Polsce przed statutami Kazimierza Wielkiego*, Poznań, 1948; K. Buczek, „Prawo rycerskie i powstanie stanu szlacheckiego“, *Przegląd Historyczny*, t. 69, 1978, p. 23–44.

¹⁸ A. Bogucki, *Polskie nazwy rycerstwa w średniowieczu. Przyczynki do historii ustroju społecznego*, Włocławek, 2001, p. 67–68, 81.

¹⁹ J. Bieniak, „‘Milites’ w procesie polsko–krzyżackim z 1339 roku“, *Przegląd historyczny*, t. 75, 1984, p. 503–513; A. Bogucki, „*Strenuus* jako tytuł polskich rycerzy pasowanych (XIII–XV w.)“, *Przegląd historyczny*, t. 77, 1986, p. 625–648; A. Bogucki, „O pasowaniu na rycerza i grupach prawnych“, *Roczniki historyczne*, t. 65, 1999, p. 195–210; A. Bogucki, *Polskie nazwy rycerstwa w średniowieczu* (kaip nuoroda nr. 18).

²⁰ H. Samsonowicz, „O rycerzach, giermkach i gościach“, *Roczniki historyczne*, t. 63, 1997; H. Samsonowicz, „Jeszcze o pasie rycerskim, giermkach i klientach“, *Roczniki historyczne*, t. 65, 1999, p. 211–214.

savimone, o sykiu ir padėtį visuomenėje lėmė garbės ir prestižo kategorijos. Riterių sąvoka kaip tik ir yra šios antrosios kategorijų grupės išraiška. Tai pasakytina ir apie vėlyvųjų Viduramžių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kilminguosius.

Riterių kultūra Lietuvos didžiojo kunigaikščio dvare

1447 m. karūnacijos Lenkijoje išvakarėse Kazimieras Jogailaitis paskelbė lietuvių kilmingiesiems privilegiją, kuri, be kita ko, leido jiems išvykti tobulinti riterystės (*actuuum militarium exercendum*) į užsienio kraštus. Šis privilegijos punktas nereiškia, kad lig tol tokios teisės lietuvių bajorai neturėjo, jis veikia žymi Europos bajorijos tradicijos keliauti perėmimo Lietuvoje pradžia. Ši tradicija buvo palyginti naujas reiškinys ir pačioje Europoje; nuo XV a. ji pradėjo plisti Lenkijoje²¹. Tokių ugdymo/riterystės kelionių dokumentacija buvo retas dalykas ir Vakarų Europoje²². Antai 1412 m. Vytauto dvarą aplankiusio Kastilijos riterio Alfonso Mudarros garantiniai ir rekomendaciniai raštai yra vienas pirmųjų tokio tipo dokumentų rinkinių. Todėl, ko gero, stebina tai, kad jau iš 1467–1469 m. turime Kazimiero Jogailaičio dvarionio ir būsimo LDK dvaro išdininko Aleksandro Soltano tipiską europinės kelionės dokumentų korpusą²³. Jo tekstai liudija, kad vienas iš kelionės motyvų buvo riterystė, o pasak tikėtino Paravicinių spėjimo, riterio šventimus Soltanas gavo 1468 m. Šventojoje Žemėje²⁴. Anglijos karalius Eduardas IV keliautojui atminimo ženklan padovanojo savo dvaro aukso grandinę (*aureus torquis*), o Burgundijos hercogas Karolis Narsusis suteikė jam šambeliono (kamerhero) ir tarėjo (*in consiliarium et cambellanum nostrum retinendum duximus*) garbės titulą²⁵. Prestižo siekis lėmė, kad, pasibaigus kelionei, nebeaktualūs rekomendaciniai ir garantiniai raštai *in corpore* buvo išsaugoti didiko ir

²¹ H. Polaczkówna, „O podróżnikach średniowiecznych z Polski i do Polski“, *Miesięcznik heraldyczny*, t. 16, 1937, p. 65–72, 126. 1447 m. Kazimiero privilegija: *Законодательные акты Великого Княжества Литовского XV–XVI вв.*, Ленинград, 1936, p. 6 (vienalaikis rusėniškas vertimas: *а либо учинков рыттерьских*).

²² W. Paravicini, „Fürschriften und Testimonia“ (kaip nuoroda nr. 2).

²³ R. Trimonienė, „Vakarų Europos valdovų rekomendaciniai raštai Lietuvos didžiojo kunigaikščio Kazimiero dvariškiui. Aleksandro Soltano politinės veiklos štrichai“, *Lietuvos istorijos studijos*, t. 3, 1996, p. 101–119; A. und W. Paravicini, „Alexander Soltan ex Lithuania ritum grecorum sectans“. Eine ruthenisch-polnische Reise zu den Höfen Europas und zum Heiligen Land 1467–1469“, *Zwischen Christianisierung und Europäisierung: Beiträge zur Geschichte Osteuropas in Mittelalter und Früher Neuzeit. Festschrift für Peter Nitsche zum 65. Geburtstag*, hrsg. von E. Hübner, E. Klug und J. Kusber, Stuttgart, 1998, p. 367–401.

²⁴ A. und W. Paravicini, „Alexander Soltan“, p. 391.

²⁵ Ten pat, p. 387–388. Paraviciniai perspėja šios grandinės nesieti su Anglijos karaliaus Keliaraiščio ordinu, be to, įtikinamai pagrindžia, kad Soltanas nebuvo priimtas į burgundišką Aukso Vilnos ordiną. Tai buvo instituciniai dvaro ordinais, reikalavę formalus priėmimo ir įtraukimo į narių sąrašus (ten pat, p. 395–396).

jo palikuonių archyve. Kur kas daugiau duomenų apie tokias ilgalaikes išvykas turime nuo XVI a., kai kilmingųjų kelionės iš dalies tapo studijų kelionėmis ir pasidarė beveik privalomu jaunojo didiko ugdymo elementu²⁶. Tuo tarpu XV a. LDK didikų kelionės dar buvo retas reiškinys, todėl riterystės pamokas jie turėdavo gauti vietoje.

Vertinant ankstyvasias riterystės Lietuvoje apraiškas, į akis krinta tai, kad tik itin retais atvejais galime nurodyti konkrečius vardus ir aiškiau apibūdinti įvykių aplinkybes. Tai neabejotinai susiję su šaltinių būkle. Vietinės kronikos, kurios yra svarbus riteriškos gyvenenos rekonstravimo šaltinis kituose kraštuose, Lietuvoje dar tik buvo pradėtos rašyti. Daugiausia informacijos suteikia kaimyninių kraštų kronikininkų tekstai ir, deja, menkai išlikusi LDK valdovų bei didikų korespondencija. Geras Vokiečių ordino archyvo funkcionavimas XV a. lėmė, kad didžioji mūsų laikus pasiekusios korespondencijos dalis liečia santykius su šiuo kraštu. Tiesa, tai, kad Ordinas bent jau XV a. pirmojoje pusėje tebebuvo riterių kultūros židinys, skatina atidžiai vertinti šiuos šaltinius. Ordino įtaka perimant riteriškus papročius turbūt buvo išties didelė, tačiau toks šaltinių vienašališkumas gali kiek iškreipti tyrimo perspektyvą.

Tik iš atsitiktinių žinučių aiškėja, kad pakėlimo į riterius ceremonija buvo svarbi valdovo dvaro²⁷ gyvenimo dalis Vytauto laikais. Vytauto dvare atliekamos ceremonijos aprašymo neturime, tačiau yra duomenų, bylojančių apie šios esminės riterių kultūros formos egzistavimą. Ryškiausias pavyzdys yra Lietuvos ir Ordino bylos spęsti atvykusio Romos karaliaus Zigmanto Liuksemburgo pasiuntinio Benedikto Makros pakėlimas į riterius Trakuose 1413 m. Apie šį įvykį sužinome tik todėl, kad jis susilaukė skandalingo epilogo. Ordino vadovybė tokį Vytauto gestą įvertino kaip bandymą nulemti arbitro simpatijas ir pareiškė protestą. Ordino raštas šiek tiek atskleidžia ir reprezentacinį šios ceremonijos aspektą: nurodoma, kad Vytautas naujajam riteriui dovanuoja pagrindinius riterio atributus – paausuoatą diržą ir pentinus²⁸. Apjuosimas auksiniu ar paausuoatu riterio diržu (lot. *cingulum militare*, *balteum militare*) visada buvo svarbiausias pakėlimo į riterius ceremonijos momentas ir skiriamasis riterio ženklas²⁹. Dar kurioziškesnis buvo tariamo „pakėlimo“ Vytauto dvare pavaizdavimas. Į 1427 m. žygį atvykęs didžiojo magistro juokdarys Henė jam lazda suduoatą Vytauto

²⁶ H.-J. Bömelburg, „Adelige Mobilität und Grand Tour im polnischen und litauischen Adel (1500–1700)“, *Grand Tour* (kaip nuoroda nr. 2), p. 309–326.

²⁷ Apie tai žr. R. Petrauskas, „Didžiojo kunigaikščio institucinio dvaro susiformavimas Lietuvoje (XIV a. pabaigoje – XV a. viduryje)“, *Lietuvos istorijos metraštis 2005/1*, Vilnius, 2006, p. 5–38.

²⁸ *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376–1430* [toliau – CEV], ed. A. Prochaska, Cracoviae, 1882, p. 256: „[...] do sluck her in vor dem tische czu ritter und begobete in mit vorgolthen gorteln, spornen, schouben und andern kleinoth“.

²⁹ Ko gero, apie tokį diržą („cingulum aureum“) buvo kalbama Vytauto dvare vykusioje byloje: didžiojo kunigaikščio sūnėnas Mykolas Žygimantaitis apkaltino Jogailos dvaro maršalą riterį Zaremą auksinio diržo vagyste (*Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1386–1430* [toliau – *Vitoldiana*], ed. J. Ochmański, Warszawa, Poznań, 1986, p. 188).

smūgį traktavo kaip riterišką kirtį ir reikalavo atitinkamos pagarbos. Šiuo atveju pažymėtina, kad Henės pokštas neabejotinai parodijavo žygio metu vykusių riteriškų pakėlimus, taip pat tai, kad didysis kunigaikštis savo laiške magistrui kaip savaime suprantamus dalykus vartojo riterišką ceremoniją apibūdinančias sąvokas³⁰. Tai, kad 1426 ir 1428 m. žygiai į Pskovą ir Naugardą buvo ne tik karinė ir politinė akcija, bet ir riteriško gyvenimo forma, nedviprasmiškai liudija 1426 m. Vytauto laiškas Livonijos magistrui. Jame didysis kunigaikštis prašo leisti prie rengiamo žygio prisidėti Livonijos riteriams ir ginklanešiams (*ritter und knechte*), kurie nori atvykti „dėl riterystės ir kitų dalykų“³¹. Apie riteriškus ritualus žygio į Naugardą metu užsimena Jonas Dluogošas: jis rašo, kad lenkui Vincentui iš Šamotulų teko garbė nešti riterių globėjo šv. Jurgio vėliavą³². Akivaizdu, kad jau nuo 1399 m. Vytauto organizuojami žygiai prieš totorius ir stačiatikius buvo politinis riterystės idėjos panaudojimas³³. Dėl šios praktikos ir pagarsėjęs lietuvių valdovo dosnumo didžiojo kunigaikščio dvaras tapo nauju regiono riterių kultūros centru ir Europos kilmingųjų kelionių stotele. Antai 1406 m. Vytauto žygyje prieš Maskvos kunigaikštį dalyvavo Olandijos ir Burgundijos heroldai³⁴, įtraukę didžiojo Lietuvos kunigaikščio dvarą į Europos heroldų komunikacijos erdvę. 1420 m. Vytauto dvare lankėsi Brabanto ir Milano kunigaikščių heroldai³⁵, taip pat Tirolio heroldas Rudolfas Tirolis³⁶.

Tai, kad Vytauto dvare pakėlimo į riterius ceremonialas buvo aktyviai praktikuotas, rodo ir dokumentuose šalia kai kurių Vytauto didikų ir bajorų vardų nuolat sutinkamas lotyniškas titulas *strenuus* (vok. *strenger*). Apie tai bus plačiau kalbama kitoje straipsnio dalyje, o čia pažymėkime, kad riteriškiems ritualams Vytauto dvare vadovavo 1405–1409 m. Ordino šaltiniuose minimas Vytauto heroldas Niklas Lučka (*Nicklus Luczke*)³⁷. Heroldo pareigybė Vytauto dvare jau buvo institucinė, mat yra išlikęs dokumentas, kuriuo Vytautas savo nauju heroldu paskyrė Joną, jam suteikė krašto vardą (*Litherland*). Paprotys heroldus vadinti savo, o kartais ir kitų kraštų vardais

³⁰ 1427 m. Henės „pakėlimas į riterius“ („czum ritter geslagen“) (*CEV*, p. 775). Henės atvykimą į kitą, 1428 m., žygį Vytautas ironiškai aiškina kaip norą „tobulinti savo riterystę“ („noch der besserunge seiner ritterschaft“) (ten pat, p. 801).

³¹ Ten pat, p. 732: „[...] umb ritterschafft adir umbe andir sachin wellen“.

³² *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae opera venerabilis domini Joannis Dlugossii canonici Cracoviensis. Liber decimus et liber undecimus (1406–1412)*, Varsaviae, 1997, p. 246.

³³ Plg. S. C. Rowell, „Lietuva – krikščionybės pylimas? Vienos XV amžiaus ideologijos pasisavinimas“, *Europos idėja Lietuvoje: istorija ir dabartis*, sudarė D. Staliūnas, Vilnius, 2002, p. 17–32.

³⁴ *CEV*, p. 970.

³⁵ *Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch [toliau – LUB]*, hrsg. von F. G. Bunge, t. 5, Riga, 1867, p. 616; *CEV*, p. 463.

³⁶ J. Caro, „Liber cancellariae Stanislai Ciołek“, *Archiv für österreichische Geschichte*, t. 45, 1871, p. 475–476 (nedatuotas Vytauto laiškas Tirolio kunigaikščiui).

³⁷ *CEV*, p. 969, 972, 973 („Niclus Luczke des herczogen Witouts herolde“).

buvo įprastas Europos valdovų dvaruose, taip pat ir Lenkijoje, kurioje karaliaus heroldai žinomi nuo 1395 m.³⁸ Heroldo pareigybės svarbą rodo jos išlikimas Švitrigailos ir Žygimanto Kęstutaičio laikais³⁹.

Viena ankstyviausių Lietuvos heroldo akcijų atveria šaltiniuose retai pasitaikantį riteriškos komunikacijos epizodą. 1403 m. grupė Lietuvos kilmingųjų pasiuntė heroldą pas Vytautą ižeidusį Brandenburgo komturą Markvardą Zalcbachą iškviešti jį į kovą⁴⁰. Ši kova turėjo vykti pagal riteriškos kovos taisykles (po 6 abiejų šalių riterius) suvažiavimo pasienyje prie Dubysos metu. Kova dėl ne visai aiškių procedūrinių priežasčių taip ir neįvyko. Tiesa, taip dėl tokio pobūdžio konfliktų dažniausiai nutikdavo ir kitur, nes svarbus buvo ne tiek realus ginkluotas susidūrimas, kiek pats simbolinis išskvietimo į kovą faktas. Ordino pareigūnus ir lietuvių kunigaikščius bei didikus, nors jie ir tarpusavyje kariavo, siejo tas pats riterių kultūros pasaulis, kaip tai patvirtina dar tais pačiais metais Balgos komturą *senos draugystės vardan* Manvydui ir Čupurnai pasiūsti riterystės simboliai pentinai⁴¹ arba kiek vėliau Vytautui dovanoti įvairūs riteriški reikmenys⁴².

Riteriškos kovos ar dvikovos vėlyvaisiais Viduramžiais tapo savotiška riterių turnyro rūšimi. Jogailos dvare riterių turnyrai buvo rengiami per visas svarbesnes šventes. Nekelia abejonių, kad juose dalyvaudavo ir iš Lietuvos atvykę didikai⁴³. Pasiekiami jiems buvo ir kiti kaimyniniuose kraštuose rengiami turnyrai. Jonas Dluogošas lietuvių riterius mini dalyvavus viename didžiausių XV a. pradžios turnyrų Budoje, kurį Zigmantas Liuksemburgas 1412 m. surengė valdovų suvažiavimo proga⁴⁴. Tai, kad ir Vytauto dvaras galėjo tapti tokių riterystės praktikų arena, rodo 1422 m. lenkų didiko

³⁸ S. K. Kuczyński, „Heroldowie króla polskiego“, *Venerabiles, nobiles et honesti*, Toruń, 1997, p. 329–339 (čia p. 333). Apie Joną *Litherland* žr. ten pat, p. 334–335. Nedatuotas Vytauto dokumentas išlikęs vėlesniame formuliarų rinkinyje (*Vitoldiana*, p. 188).

³⁹ Apie juos žr. R. Petrauskas, „Institucinio didžiojo kunigaikščio dvaro susiformavimas Lietuvoje“ (kaip nuoroda nr. 27).

⁴⁰ *Codex diplomaticus Prussicus* [toliau – CDP], hrsg. von J. Voigt, t. 6, Königsberg, 1861, p. 174–175: „[...] bayoren herolden santen czu Marquard“. Taip pat žr. Johann von Posilge, „Chronik des Landes Preussen“, *Scriptores rerum prussicarum*, hrsg. von Th. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, t. 3, Leipzig, 1866, p. 267 (kronikininko žiniomis, kovai prieštaravo Vytautas). Plg. A. Nikžentaitis, „XIII–XIV a. lietuvių kariuomenės bruožai“ (kaip nuoroda nr. 6), p. 30.

⁴¹ CDP, t. 6, p. 174: „czween par spornen umbe alder fruntschat willen“.

⁴² 1408 m. magistras Vytautui siuntė: „3 rittersatel, 3 ritterzome, 3 stegereyfen“ (po tris riterių balnus, apynasrius ir balnakilpes) (*Das Marienburger Tresslerbuch der Jahre 1399–1409*, hrsg. von E. Joachim, Königsberg, 1896, p. 489).

⁴³ Deja, apie šiuos turnyrus užsimenantis Jonas Dluogošas tik itin retais atvejais nurodo konkrečias aplinkybes, dalyvius ir pan. Žr. S. Jakubczak, „Elementy ludyczne w Długoszewych opowieściach o uroczystościach dworskich“, *Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Wydział nauk o sztuce. Sprawozdanie*, t. 102, 1984, p. 12–18; B. W. Brzustowicz, *Turniej rycerski w Królestwie Polskim* (kaip nuoroda nr. 16), p. 244–255.

⁴⁴ *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae opera venerabilis domini Joannis Dlugossii* (kaip nuoroda nr. 32), p. 202.

Jono Glovačo Olesnickio laiškas Ordinui tarnavusiam Silezijos riteriui Konradui. Šiame laiške lenkų kilmingasis iškviečia Konradą į dvikovą ir kaip galimą jos vietą siūlo Vytauto dvarą. Turnyrinį šios dvikovos motyvą atskleidžia detalės apie dvikovą stebėjančias damas ir pasiūlymas ta pačia proga surengti didesnę turnyrą⁴⁵.

Riterių kultūros formas Lietuvoje skleidė iš kaimyninių ir Vakarų šalių atvykstantys ir ilgesnį ar trumpesnį laiką didžiojo kunigaikščio dvare gyvenę riteriai. Tai galėjo būti užsienio valdovų pasiuntiniai, į karo žygių atvykę kariai ar šiaip besilankantys po įvairias šalis, kaip kad minėtasis Kastilijos riteris Alfonso Mudarra⁴⁶. Svetimšaliai riteriai buvo svarbiausias riterystės tarpininkas visuose Vidurio Rytų Europos kraštuose⁴⁷. Kilmingų riterių, tokių kaip Burgundijos riterio ir Anglijos bei Prancūzijos pasiuntinio Gilberto de Lanua (1413/1414 bei 1421 m.), palikusiai savo atsiminimus apie tuos įvykius⁴⁸, priėmimas buvo gera proga ne tik atnaujinti draugystės ryšius su kitų kraštų valdovais, bet ir demonstruoti valdovo prestižą vietos gyventojams. Gerai ginkluoti svetimšaliai riteriai buvo svarbi karinė jėga žygiuose ir socialinė atrama dvaro tarnyboje. Ne vienas atvykusių į žygius dar kuriam laikui likdavo valdovo aplinkoje, o kai kurie net gaudavo tarnybas: Vytauto dvaro maršalu tapo jau savo riterišku spėjęs pagarsėti lenkas Jokūbas iš Kobylanų, o dvaro išdininku – riteris iš Mazovijos Jurgis Strumila. Riterio titulą turėjo ir kai kurie kilmingi Vytauto raštininkai⁴⁹. Daugelis jų derino tarnybą didžiajam kunigaikščiui su žemėvalda Lenkijoje. Pvz., 1429 m. laiške Ordino magistrui Vytautas mini lenkų riterį (*strenger ritter*) Sestrenecą, kuris tarnauja jo dvare, bet turi valdų Lenkijoje⁵⁰. Be Lenkijos ir Vokiečių ordino, svarbų vaidmenį perimant riteriškumą vaidino tuo metu Šventosios Romos imperijai priklausanti Silezija. Šio tarp Vokietijos, Čekijos ir Lenkijos balansavusio krašto susiskaldymas lėmė jo politinės galios praradimą, bet sykiu sukūrė kunigaikštiškų dvarų gausą. Todėl Vidurio Rytų Europoje būtent Silezija tapo labiausiai riterystę plėtojusiu regionu. XV a. pirmojoje pusėje LDK ir Silezijos ryšiai buvo kaip niekad glaudūs. Ilgametis Vytauto palydovas buvo Silezijos riteris Konradas Frankenbergas⁵¹. Kitas riteris iš Silezijos, tarnavęs Vytautui per

⁴⁵ CEV, p. 578. Plg. D. Piwowarczyk, *Obyczaj rycerski w Polsce* (kaip nuoroda nr. 16), p. 169–171.

⁴⁶ W. Paravicini, „Fürschriften und Testimonia“ (kaip nuoroda nr. 2), p. 903–936; S. C. Rowell, „Du Europos pakraščiai“ (kaip nuoroda nr. 1), p. 149–188.

⁴⁷ E. Fügedi, J. M. Bak, „Fremde Ritter im mittelalterlichen Ungarn“, *Quaestiones Medii Aevi Novae*, t. 3, 1998, p. 3–17; T. Jurek, „Fremde Ritter im mittelalterlichen Polen“, ten pat, p. 19–49.

⁴⁸ P. Klimas, *Ghillebert de Lannoy. Dvi jo kelionės Lietuvon Vytauto Didžiojo laikais (1413–1414 ir 1421 metais)*, Kaunas, 1931.

⁴⁹ Pvz., 1427 m. riteriu vadinamas raštininkas Mikalojus Sapienskis (CEV, p. 770).

⁵⁰ Ten pat, p. 839.

⁵¹ *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*, t. 2 (ed. 2), Posnaniae, 1892 p. 146: „strenuus Conradus Frankenberg miles“ (1413 m.); CEV, p. 192: „unser ritter Conrad Frankenberg“.

1410 ir 1422 m. karus su Ordinu bei vykdamas diplomatinis pavedimus, buvo Tomčikas iš Tanenfeldo. 1410 m. Vytautas jį buvo paskyręs savo seniūnu užimtoje Elbingo pilyje⁵², o 1412 m. siuntė pas Čekijos karalių⁵³. Beje, tarp Tomčiko iš Silezijos 1410 m. atsivestų bendražygių buvo riteris Zigmantas Rotas, kuris vėliau tapo Vytauto ir Švitrigailos santykių su Romos karaliumi patikėtiniu⁵⁴. 1417 m. tarp Vytauto dvarionių minimas Silezijos Olesnicos kunigaikštis Konradas Baltasis, jau spėjęs patarnauti ir Vokiečių ordine⁵⁵. 1428 m. Vytauto dvare viešėjo vienas aktyviausių riterių kultūros sekėjų regione Silezijos Brego ir Legnicos kunigaikštis Liudvikas⁵⁶. Riteriškus Liudviko pomėgius iš dalies lėmė jo giminystės saitai su Burgundija (Liudviko teta buvo Burgundijos hercogo Pilypo Gerojo motina) ir dažnos išvykos į užsienio kraštus, tarp jų – ir į Šventąją Žemę. Užmegztus asmeninius kontaktus liudija to paties kunigaikščio Liudviko pasiuntinių kelionė pas Švitrigailą 1432 m. konflikto su lenkais metu⁵⁷ bei kelių iš Silezijos kilusių kunigaikščių ir kilmingųjų pasirodymas Švitrigailos aplinkoje⁵⁸.

Svetimšaliai riteriai buvo ne tik riteriškos simbolikos ar naujos ginkluotės, bet ir įvairiausių kitų naujovių skleidėjai, kaip tai liudija Konstanco bažnytinio susirinkimo metu Vytauto dvare gyvenęs čekų riteris, gynęs Jano Huso mokymą⁵⁹.

Tokių atvykėlių riterišką savimonę atskleidžia Vytauto dvarionio Jurgio Strumilos istorija. Šis Mazovijos kilmingasis Vytauto dvare padarė sėkmingą karjerą, kunigaikščio gyvenimo pabaigoje tapo net dvaro išdininku⁶⁰. Po Vytauto mirties apsigyvenęs

⁵² M. Pelech, „Die Auseinandersetzung zwischen dem schlesischen Ritter Thomschik von Tannenfeld und dem Deutschen Orden nach dem großen Krieg von 1410–1411“, *Beiträge zur Geschichte Westpreußens*, t. 11, 1989, p. 87–106 (čia p. 88–91).

⁵³ GStA PK, OBA 1674.

⁵⁴ M. Pelech, „Die Auseinandersetzung“, p. 101 (1411 m. dokumentas su Silezijos riterių sąrašu).

⁵⁵ A. Liedtke, „Nieznaný list W. Księcia Litewskiego Witołda do Jana biskupa wrocławskiego z r. 1417“, *Kwartalnik Historyczny*, t. 46, 1932, p. 149: „dux Conrad Albus aulicus noster“. Taip pat žr. CEV, p. 396.

⁵⁶ *Vitoldiana*, p. 102: „preclarus Loduigus dux Slesie“. Apie jį žr. F. Szafranski, *Ludwik II brzesko-legnicki*, Wrocław, 1972.

⁵⁷ *Scriptores rerum silesiacarum*, t. 6, hrsg. von C. Grünhagen, Breslau, 1871, p. 120.

⁵⁸ Niklas Šelendorfas („diner Niclos Schallendorffer, erbarer und wolgeborener Nicclos Schellendorffer us der Slesie lieber getruwe“) 1432 m. pabaigoje buvo Švitrigailos pasiuntinys pas Ordino magistrą (GStA PK, OBA 6236, 6701). Šelendorfų giminės atstovai buvo artimiausi kunigaikščio Liudviko didikai (F. Szafranski, „Stosunki narodowościowe i społeczne dworu brzesko-legnickiego w pierwszej połowie XV wieku“, *Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia*, t. 14, 1968, p. 59–81 (čia p. 63–64)). Tais pačiais metais Švitrigailos dvarioniu vadinamas Silezijos Opavos (Troppau) kunigaikštis Vaclovas („Wenczlaw von Troppau unser hoffgesinde und lieber getruwe“) (GStA PK, OBA 6124).

⁵⁹ 1417 05 16 laiške Tartu vyskupas prašo Vytautą už erezijų skleidimą tą riterį („ein bemesch ritter de iwerem hope“) nubausti (CEV, p. 382).

⁶⁰ Apie jo gyvenimą ir politinę karjerą žr. S. Jakubczak, „Jerzy Strumiłło – przywódca konfederacji lwowskiej 1464 roku“, *Spółczesność Polski średniowiecznej*, t. 5, 1992, p. 245–254.

Mazovijos, LDK ir Ordino pasienyje, nuolat konfliktavo su Ordino pareigūnais⁶¹. Vienas konfliktas buvo tiesiogiai susijęs su riteriškos garbės reikalu. 1432 m. birželį iš Gardino rašytame laiške magistrui Ordino atstovas pasakojo apie Strumilos ginčą su Lyko vietininku, kuris jį pavadinęs „nugarbingu riteriu“ (*untuchtiger ritter*) ir dėl to šis rimtai išsižeidęs⁶². Ordino pranešėjas ragino magistrą užglaistyti šį garbės konfliktą, temdantį tuo metu gerus abiejų šalių santykius. Beje, Strumila ir vėliau, jau persikėlęs gyventi į Lenkiją, nuolat naudojosi riterio titulu⁶³.

XV a. antrojoje pusėje, kai nebuvo nuolatinio didžiojo kunigaikščio dvaro, apie svetimšalius riterius Lietuvoje, kaip ir apie riterystę apskritai, girdime kur kas rečiau. Riterių kultūra neteko pagrindinės savo raiškos scenos ir nuo to laiko tapo LDK didikų tarptautinių ryšių dalimi. Lietuvių kilmingieji pamažu ištraukė į atgaivinamą kryžiaus žygių judėjimą. Dar ketvirtajame dešimtmetyje Voluinės didikas Petras iš Kremeneco turėjo netipišką „Dievo riterio“ (*Божий рыцерь*) titulą⁶⁴, kuris galėjo reikšti tiek dalyvavimą žygyje prieš turkus, tiek riteriškus šventimus piligriminės kelionės į Šventąją Žemę metu. 1482 m. popiežius Sikstas IV brėvę dėl kryžiaus žygio prieš turkus organizavimo adresavo Vilniaus ir Trakų vaivadoms Aleknai Sudimantaičiui ir Martynui Goštautui⁶⁵. Žemaitijos seniūnas Jonas Kęsgailaitis 1484 m. laiške Ordino magistrui teigė, kad prirėkęs yra pasirengęs dalyvauti magistro žygyje prieš pagonis, kadangi krikščionybė yra smarkiai susilpnėjusi ir negalima leisti jos toliau silpninti⁶⁶.

Riteriškų šventimų, kuriuos anksčiau buvo galima gauti ir didžiojo kunigaikščio dvare, dabar reikėjo ieškoti užsienyje. 1469 m. valdovo maršalas Stanislovas Sudivojaitis ir 1501 m. valdovo raštininkas Jonas Sapiega juos gavo Romoje, kadangi su riterio titulu pasirodo būtent kelionės metu⁶⁷. Kaip jau buvo minėta, Aleksandras Soltanas riteriu tapo veikiausiai Šventojoje Žemėje. Galima manyti, kad savo ilgalaikėje išvykoje po Europos valdovų dvarus riterio šventimus gavo ir būsimas Aleksandro Jogailaičio favoritas bei jo dvaro maršalas kunigaikštis Mykolas Glinskis. Kai kurie didikai tapdavo užsienio valdovų kuriamų riterių bendrijų nariais. Ypač aktyvus čia buvo imperatorius Maksimilijonas I, plačiai naudojėsis, matyt, iš Burgundijos hercogo

⁶¹ GSStA PK, OBA 5658, 6119, 6427, 6438, 7000 ir kt.

⁶² GSStA PK, OBA 6119.

⁶³ A. Bogucki, „*Strenuus* jako tytuł“ (kaip nuoroda nr. 19), p. 633.

⁶⁴ *Lietuvos Metrika. Užrašymų knyga 3*, parengė L. Anužytė ir A. Baliulis, Vilnius, 1998, p. 63.

⁶⁵ *Elementa ad fontium editiones*, 64: *Brevia Romanorum Pontificum ad Poloniam spectantia* (t. 1: *Brevia saeculi XV*), coll. et ed. H. D. Wojtyska CP, Romae, 1986, p. 52.

⁶⁶ GSStA PK, OBA 17114: „Got weis von himel, wen es kweme, das ewer groszmeichtikeit solde czin kein dy hadenschoft, wir welden selbest ewer wirdikeit gerne dinen, wen doch dy kristenheit leider genuck geswecht wirt und man sy nicht forder dorften swechen.“

⁶⁷ *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej* [toliau – *KDKW*], wyd. J. Fijałek i W. Semkiewicz, Kraków, 1932–1948, p. 301, 568.

dvaro paveldėtu palikimu – monarchui ištikimos riterių sąjungos kūrimo motyvu⁶⁸. 1518 m. Vilniaus kanauninkas Laurynas Miendzyleskis iš šio imperatoriaus įgytą privilegiją būti pakeltiems į Imperijos „auksinius riterius“ (*miles/eques auratus*) išplėtė šešioms Lenkijos, Mazovijos ir Lietuvos to paties herbo (*Vanago/Jastrzębiec*) giminėms. LDK atstovavo vienos giminės skirtingų šakų atstovai Nemiraičiai ir Ščitai. „Aukšinio riterio“ titulas to meto Lenkijoje ir Lietuvoje dar buvo gana retas dalykas ir tik vėliau galutinai įsitvirtino paprotys jį suteikti pasižymėjusiems miestiečiams⁶⁹.

Šiame kontekste minėtina ir didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio idėja įkurti riterių broliją kovoti su maskvėnais ir pagonimis⁷⁰. Lenkijoje ir Lietuvoje lig tol nebandyta tokių ordinų steigti, nors kai kurie valdovai ir kilmingieji buvo tapę kitų Europos monarchų dvarų ordinų nariais. Antai Romos karalius Zigmantas į savąjį 1408 m. įkurtą Drakono ordiną (simbolis – riterių globėjo šv. Jurgio nugalėtas drakonas) 1429 m. buvo priėmęs Vytautą ir specialia privilegija leidęs jam verbuoti naujus ordino narius tarp Didžiosios Kunigaikštystės kilmingųjų⁷¹. Aleksandro Jogailaičio bandymas vertintinas kaip vienintelė tokio pobūdžio iniciatyva Lenkijoje ir Lietuvoje, vėlyva riteriško visuomeniškumo imitacija. Svetimšaliams riteriams adresuotame 1500 m. dokumente Aleksandras skelbia savo valdinių pritarimu steigiantis riterių broliją (*ein ritterliche bruderschaft*), kurios padedamas tikisi sėkmingai kautis su Maskvos kunigaikščiais ir „kitais netikėliais“. Plačiau šį reikalą paskelbti jis siunčia savo dvarionis (*unser hoffgesind*) Jostą Drakulą ir Motiejų Stečką. Nėra taip svarbu, kad apie tolesnę akcijos istoriją žinių neturime⁷², riterių kvietimo dokumentas geriau atskleidžia valdovo ir samdytų dvarionių asmeninius santykius, kurie vis dar rėmėsi ne vien finansiniais įsipareigojimais, bet ir riterių pasaulio kategorijomis.

Miles strenuus terminas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XV a.

XIV a. pabaigos – XV a. šaltiniuose nerasime lietuvių diduomenės pakėlimo į riterius aprašymų. Jonas Dluogošas pasakoja, kad Žalgirio mūšio išvakarėse Jogaila

⁶⁸ Maksimilijono I dvaro politika: J.-D. Müller, *Gedechtnus. Literatur und Hofgesellschaft um Maximilian I.*, München, 1982. Apie Maksimilijono riteriškumą: W. Paravicini, *Die ritterlich-höfische Kultur des Mittelalters* (kaip nuoroda nr. 13), p. 108–112.

⁶⁹ Šio instituto istorija Lenkijoje ir Lietuvoje apžvelgiama: T. Szulc, „*Eques auratus w dawnej Rzeczypospolitej*“, *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Iuridica*, t. 38, 1988, p. 59–97.

⁷⁰ 1500 07 02 Minske surašytas Ldk Aleksandro vokiškas dokumentas, pranešantis apie riterių brolijos steigimą (J. Caro, *Geschichte Polens*, t. 5/2, Gotha, 1888, Analekten, p. 1022–1024).

⁷¹ *Regesta imperii*, t. 11, Innsbruck, 1896–1900, nr. 7352. Beje, į Ordiną buvo priimta ir Vytauto žmona Julijona – šalia Zigmanto žmonos vienintelė moteris, kuriai buvo suteikta ši garbė (*Ritterorden und Adelsgesellschaften im spätmittelalterlichen Deutschland. Ein systematisches Verzeichnis*, hrsg. von H. Kruse, W. Paravicini, A. Ranft, Frankfurt am Main u. a., 1991, p. 240–241).

⁷² Dar kartą prie šios idėjos Aleksandras buvo grįžęs 1503 m. gegužę, rengiant naują Erazmo Cioleko pasiuntinybę pas popiežių (*Akta Aleksandra*, wyd. F. Papée, Kraków, 1927, p. 281–282).

pakėlė į riterius nemažą skaičių karių. Šią jo žinutę patvirtina ir kiti šaltiniai, tačiau nieko konkretesnio lenkų kronikininkas nenurodo. Todėl vienintelė galimybė nustatyti, kas turėjo riterio titulą (o kartu iš dalies ir riterystės fenomeno LDK mastą), – tai dokumentuose ir laiškuose nurodomi lietuvių kilmingųjų titulai. Lenkų istoriografijoje šią metodologinę nuostatą sėkmingai taikė Boguckis, pastebėjęs dėsninę lotyniško *strenuus* titulo vartojimą išventintam (pakeltam) riteriui apibūdinti⁷³. XV a. ir XVI a. pradžios LDK dokumentuose šis titulas taip pat neretai sutinkamas, todėl būtina patikrinti, ar galime jį interpretuoti kaip nors plačiau, nei kad šis ganėtinai nespecifiškas lotyniškas žodis iš pirmo žvilgsnio leidžia.

Peržiūrėjus įvairius XV a. šaltinius, galima daryti kai kurias išvadas. Be abejo, negalima tikėtis, kad šaltiniuose atsispindės visi titulo naudojimo atvejai, tačiau svarbu apčiuopti bendrąsias tendencijas. Tyrime neapsiribojama lotyniškais tekstais, kadangi tą pačią reikšmę kaip *strenuus* turėjo vokiškas *strenger* (*gestrenger*) titulas. Rusėniškų terminų nėra daug, tačiau jie labai vertingi socialinės ir semantinės recepcijos liudijimai, padedantys geriau suprasti vietinės terminijos ypatumus. Kaip ir buvo galima tikėtis, daugiausia duomenų suteikia valdovų, Bažnyčios ir kilmingųjų dokumentų liudytojų sąrašai (testacijos), kuriuose asmenys paprastai apibūdinami titulu ir pareigybe. Reikia pasakyti, kad to meto dokumentuose titulatura vartojama itin sistemingai. Vyrauja tokia įvardijimo schema: pirma pažymimi titulai, po to – vardas ir pareigybė: *strenuus et nobilis N. palatinus Vilnensis*. O didikų ir bajorų dokumentų intituliacijose titulai paprastai nenurodomi. Čia asmenys dažniausiai save įvardija kilmės kategorijomis: *haeres, filius, de*. Tam tikrą problemą kelia tai, kad kai kuriais atvejais testacijose tais pačiais titulais (pvz.: *strenuis et nobilis*) pažymima gausesnė asmenų grupė. Tokiu atveju metodologiškai teisingiausia pirmojo titulo vartojimą priskirti bent jau pirmiesiems dviem sąrašo asmenims ir ieškoti šių duomenų patvirtinimo kituose šaltiniuose, pirmiausia valdovo ir diduomenės korespondencijoje.

Vytauto dokumentuose titulas *strenuus* ar *strenuus miles* pasitaiko gana dažnai⁷⁴. Juo tituluojami beveik visi žymiausi to meto didikai⁷⁵. *Strenuis* (*militibus*) vadinami ir dauguma Vytauto dvare besilankančių lenkų kilmingųjų. 1409 m. Vytauto donacijos Vilniaus seniūnui Albertui Manvydui (*nobilis ac strenuus miles*) liudytojų sąrašas rodo, kad dokumentų sudarytojai kai kada sąmoningai išskirdavo riterio titulą turinčius asmenis: iš pradžių minimi riteriai ir tik po to – titulo neturintis dvaro pareigūnas⁷⁶. Šiuos duomenis patvirtina ir vokiški Vytauto laišakai, kuriuose lotyniškų dokumentų *strenuus* figūroja kaip *strenger ritter*. Kai kurie jų galbūt buvo net pagarsėję savo

⁷³ A. Bogucki, „*Strenuus* jako tytuł“ (kaip nuoroda nr. 19).

⁷⁴ Pgl. dokumentus: *CEV*; *KDKW*; *LUB*; *Vitoldiana*.

⁷⁵ Žr. sąrašą straipsnio pabaigoje.

⁷⁶ *Vitoldiana*, p. 73–74.

riteriškumu ir vadinti „žymiausiai riteriais“ (*namhaftiger ritter*)⁷⁷. Tiesa, nuo Vytauto valdymo pabaigos pradeda plisti tendencija didikus tituluoti *magnificus* ir praleisti riterystę žymintį predikatą. Šio reiškinio priežastis mėginsime nusakyti vėliau, dabar paanalizuokime kelių vėlesnių dokumentų terminiją. 1452 m. dokumente Magdalena Jagintienė save vadina riterio Jaginto našle (*relicta strenui domini Jagint*) ir savo raštą skelbia trijų sūnų pritarimu. Pažymėtina, kad tik pirmieji du aiškiai įvardijami riteriais (*strenuo milite domino Rimouid et strenuo domino Saczkone*), o trečiasis vadinamas tiesiog (tuo metu jau bendrinio kilmingojo apibūdinimu) „ponu“ – *domino Michaele*⁷⁸.

Tačiau įdomiausias yra 1461 m. Andriaus Daugirdaičio rusėniškas raštas, kadangi jis turi lotynišką dokumentinį kontekstą. 1461 m. paskutinis Pomiano herbo didikų Daugirdų (jų nereikėtų painioti su kitais to meto ir vėliau žinomais Daugirdais) atstovas prieš mirtį paskelbė daug dokumentų, skirtų savo tarnams ir Bažnyčiai. Visi jie buvo surašyti tuo pat metu ir juose liudijo tie patys asmenys. Mūsų problematikai svarbu palyginti lotyniško ir rusėniško raštų testacijas. Lotyniškas dokumentas surašytas liudijant *strenuisque dominis Tholthvil et Vasgal, generosisque domino Iusko Czyszowicz, Conrado Hanuszkowicz*⁷⁹. Rusėniškame tekste šie asmenys pasirodo kaip *при пасаных рытеров пана Яна Товтила а пана Вазкеила а врожєных пана Юшка Чыжевича а Кундрата Юшковича*⁸⁰. Taigi raštininkas žodį *strenuus* aiškiai suprato kaip *пасаны рытер* atitikmenį, o vien tik kilmingumą išreiškiantį *generosus* vertė kaip *врожєны*. Žodis *пасаны* yra polonizmas, nes lenkiškai pakelti riteriai nuo XIV a. pabaigos vadinti *pasany*, t. y. apjuosti riterišku diržu⁸¹. Matome dviejų kilmingųjų grupių – turinčių riterystės šventimus ir jų neturinčių – priešinimą. Riterių vieta sąrašo priekyje savaime dar nerodo išsventintų asmenų socialinio statuso. Šią vietą, ko gero, lėmė Tautvilo kilmė⁸². Tačiau šis dalykas patvirtina diduomenės dominavimą tarp pakeltų riterių ir liudija riteriškos padėties prestižą LDK aristokratiijoje.

Surinkta medžiaga atskleidžia tam tikrus riterio titulo naudojimo ypatumus. Dažniausiai asmenys, turintys šį titulą, pasirodo Vytauto valdymo laikotarpio dokumentuose bei laiškuose, ir ši pastaba gerai papildo kitus aptartus riterystės plitimo LDK faktus. Vytauto dvaras buvo svarbiausias su riteryste susijusių papročių ir gyvenimo

⁷⁷ P vz., CEV, p. 699: „strenger ritter Kinsgail“, arba GStA PK, OBA 6095, 6114: „namhaftiger ritter“. Kitus pavyzdžius žr. Priede.

⁷⁸ KDKW, p. 240 (užrašymas Vilniaus pranciškonams).

⁷⁹ Ten pat, p. 273 (donacija Vilniaus katedrai).

⁸⁰ Lietuvos valstybės istorijos archyvas, f. 525, ap. 8, b. 395, l. 18 (dovanojimas tarnui Jurčiai). Už šio šaltinio nuorodą esu dėkingas Laimontui Karaliui.

⁸¹ A. Bogucki, *Polskie nazwy rycerstwa* (kaip nuoroda nr. 18), p. 88.

⁸² Jis neabejotinai yra iš įtakingos Mantautų giminės kilęs Jonas Tautvilas Mantautaitis (R. Petruskas, *Lietuvos diduomenė* (kaip nuoroda nr. 1), p. 263).

būdo skleidėjas. Tai lėmė tiek paties Vytauto asmeninis domėjimasis šia kultūra, tiek to laiko Europos bajorijos tendencijos. Didžiojo kunigaikščio aplinkoje susitinkantys svetimšaliai ir vietos kilmingieji riterių ritualais tvirtino savąją riterišką tapatybę. Ši komunikacija padėjo Lietuvos diduomenei sparčiai perimti eropines kilmingųjų normas ir pasaulėžiūrą. Visa tai lėmė esminį jos transformavimąsi XV a. ir XVI a. pradžioje⁸³. Savo dvare burdamas riterių visuomenę, Vytautas ne tik rūpinosi karine reforma – sukurti raitelių kariuomenę (tai daryti pirmiausia padėjo jo žemėvaldos politika⁸⁴), bet ir (o gal pirmiausia) siekė sukurti išskirtinės monarcho padėties nemenkinantį valdovo ir kilmingųjų kultūrinį bendrumą. Turbūt galima ryžtis daryti hipotezę, kad įtakingiausių LDK didikų pakėlimas į riterius (o būtent tik jie beveik be išimčių jais tituluojami) buvo savotiškas Europos valdovų dvaruose egzistavusio riterių ordino pakaitalas. Tai buvo dalis esminės Vytauto reformos – integruoti įvairias valdžios struktūras ir valdančio elito atstovus valdovo dvare⁸⁵.

Socialinių požiūriu riterystė ir riterių šventimai buvo vienas ženklų, skyrusių diduomenę nuo bajorijos. Nors tokius šventimus turėjo teisę gauti visi kilmingieji, tikrovėje tokias galimybes (padėtį dvare, lėšų sumokėti visą reprezentacinės riteriškos ekipiruotės kainą) turėjo tik negausus žmonių būrys. Pakėlimas į riterius nežymėjo įžengimo į brandos amžių. Kaip ir kitur vėlyvųjų Viduramžių Europoje, riteriais buvo išvinti-nami jau pasižymėję karuose ir tarnyboje vyrai. Kita vertus, ilgainiui diduomenei atrandant naujas išskirtinumo formas, riterystės sąvoka įgavo kitą socialinę reikšmę. Dokumentuose didikai pamažu nustoja tituluotis riteriais, nors kai kuriais atvejais šis titulas vis dar nurodomas. Kartu paplinta daugiskaitinis „riterių/riterijos“ įvardijimas⁸⁶, reiškiantis visus kariauti turinčius ir nešioti ginklą galinčius privilegijuoto luomo asmenis. Ir nors tai irgi yra riterių kultūros perėmimo padarinys, tačiau jis turi nedaug ką bendro su konkrečiomis jos apraiškomis. Tokia luominė riterių kategorija prisidėjo prie visuotinio bajorų luomo sampratos įsitvirtinimo ir galutinio bajorijos atsiskyrimo nuo kitų socialinių grupių. Bet ją reikia skirti nuo vienaskaita vartojamos riterio sąvokos, kuria ir toliau apibūdinamas tik pakeltas į riterius asmuo.

⁸³ Apie tai žr. R. Petrauskas, *Lietuvos diduomenė* (kaip nuoroda nr. 1); R. Petrauskas, „Titulas ir valdžia: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės didikų savimonės pokyčiai XVI amžiaus pirmoje pusėje“, *Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha*, sudarė I. Valikonytė ir L. Steponavičienė, Vilnius, 2005, p. 35–46.

⁸⁴ E. Gudavičius, „Lietuvių pašauktinės kariuomenės organizacijos bruožai“, *Karo archyvas*, t. 13, 1992, p. 43–118.

⁸⁵ R. Petrauskas, „Ankstyvosios valstybinės struktūros Lietuvoje XIII amžiuje–XV amžiaus pradžioje“, *Lietuvos istorijos studijos*, t. 16, 2005, p. 19–30.

⁸⁶ Pirmąkart aiškiai suformuluotas 1442 m. (*Lietuvos Metrika. Užrašymų knyga 25*, parengė D. Antanavičius ir A. Baliulis, Vilnius, 1998, p. 186) ir 1447 m. dokumentuose (*Законодательные акты Великого Княжества Литовского* (kaip nuoroda nr. 21), p. 3–5). Įdomu, kad 1447 m. Kazimiero Jogailaičio privilegijos rusėniškame vertime lotynišką didikų terminą *barones* dar atitinka rusėniškas *рытеры*. XV a. pabaigoje daugiskaita „riteriai“ jau reikš tik eilinius bajorus.

XV a. pabaigoje riteriškos kultūros formos keičiasi. Didžiojo kunigaikščio dvare kurį laiką nebepraktikuojamas pakėlimo į riterius ceremonialas. Valdant Aleksandriui, atgaivintame nuolatiniam didžiojo kunigaikščio dvare galima rasti kai kurių riteriškos savimonės bruožų⁸⁷, tačiau institucinių riterystės formų (išskyrus minėtą kiek efemeršką riterių brolijos kovai su Maskva steigimą) nematyti. Jau nuo Kazimiero laikų šaltiniuose nebeminima LDK heroldo pareigybė. *Miles strenuus* XV a. antroje pusėje pamažu išnyksta iš dokumentų testacijų. Tokia pati tendencija būdinga ir Lenkijai, kurioje intensyviausias pakėlimo į riterius laikotarpis taip pat buvo XIV a. pabaiga – XV a. pirmoji pusė⁸⁸. Tiesa, pakeltuosius į riterius išskiria Pirmasis Lietuvos Statutas – *рыцеры повъшоны*⁸⁹. Atskiro rusėniško termino nukalimas vietoj polonizmo *пасаны* liudija riteriškos sampratos tolesnę plėtotę. Vis dėlto riterių kultūra tuomet jau buvo pavienių kilmingųjų domėjimosi dalykas – tokių kaip valdovo maršalas Jonas Litavoras Chrebtavičius, kurį riteriu (*strenuus miles*) pabrėžtinai tituluoja 1510 m. Žygimanto Senojo dokumento inskripcija⁹⁰, kunigaikštis Elisas Ostrogiškis, kurio turnyrinę dvikovą su lenkų didiku Tenčinskiu mini 1534 m. šaltinis⁹¹, arba Jonas Hlebavičius jaunesnysis, laimėjęs per vienas kunigaikščių vestuves vykusį turnyrą⁹². XVI a. pirmojoje pusėje, o ypač Žygimanto Augusto laikais, riterių turnyrai išgyveno naują pakilimą – jie pasidarė mėgstama dvaro žaidimų forma⁹³, tačiau tai jau buvo riterių kultūros reliktas.

Kita vertus, baigiantis Viduramžiams, kiek prasiplečia socialinė riterystės aplinka. Nuo Aleksandro laikų į riterius pradeda šventinti miestiečius. Tai galėjo būti tiek miesto vadovybės pagerbimas kokia nors iškilminga proga, tiek atskirų miestiečių nobilitacijos procedūros dalis. Lietuvoje toks nobilitacijos ir pakėlimo į riterius derinys sutinkamas 1525 m., kai Žygimantas Senasis nobilitavo ir pakėlė į riterius Mykolą Jozefavičių⁹⁴. Socialiai ir kultūriškai diferencijuotas riterystės fenomenas pasiekė Naujuosius laikus. Riteriški papročiai ir vertybės buvo žinomi pakankamai

⁸⁷ Pvz., 1500 m. kovo 30 d. Gardine Aleksandro dvarionys broliai Bartošas ir Jonušas Švierčiovskiai „riterišku žodžiu“ („verbo suo militari“) prisiekė gražinti skolą Krokuvos miestiečiui Petriui Morštinui (*Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio dvaro sąskaitų knygos (1494–1504)*, parengė D. Antanavičius ir R. Petrauskas, Vilnius, 2007, p. 136).

⁸⁸ A. Bogucki, „*Strenuus* jako tytuł“ (kaip nuoroda nr. 19), p. 645.

⁸⁹ *Pirmasis Lietuvos Statutas, t. II/1: Tekstai senąja baltarusių, lotynų ir senąja lenkų kalbomis*, parengė S. Lazutka, I. Valikonytė, E. Gudavičius, Vilnius, 1991, p. 62. Plg. E. Gudavičius, S. Lazutka, „Riteriai“ (kaip nuoroda nr. 10), p. 108–109.

⁹⁰ *Lietuvos Metrika. Užrašymų knyga 8*, parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius, Vilnius, 1995, p. 376.

⁹¹ *Acta Tomiciana*, t. 16/1, Wrocław i in., 1960, p. 603: „ein gut Rennen“.

⁹² Wojciech Wijuk Kojałowicz, *Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego tak zwany Compendium czyli O klejnotach albo herbach*, wyd. F. Piekosiński, Kraków, 1897, p. 135.

⁹³ B. W. Brzustowicz, *Turniej rycerski w Królestwie Polskim* (kaip nuoroda nr. 16), p. 286–302.

⁹⁴ *Lietuvos Metrika. Užrašymų knyga 12*, parengė D. Antanavičius ir A. Baliulis, Vilnius, 2001, p. 594: „in militem et nobilem creavimus et nobilitavimus“.

plačiai, tačiau riterystė LDK kultūroje taip ir nebuvo išplėtota. Ši neatitikimą pastebėjusi Jūratė Kiaupienė iškelė jo priežasčių klausimą. Galbūt iš dalies tai paaiškina (be vėlyvos recepcijos) ribota erdvė (tik didžiojo kunigaikščio dvaras), siaura socialinė aktyviosios riterijos grupė ir tam tikras tradicijos įtūris XVI a., nulemtas personalinių pokyčių LDK diduomenėje.

Apibendrinamasis lietuvių didiko-riterio pavyzdys galėtų būti Albertas Jonaitis Manvydas. Kilęs iš vienos žymiausių LDK diduomenės giminių, tuo metu jau vienintelis jos atstovas, jaunystę veikiausiai praleido valdovo dvare, tačiau vėliau didesnės politinės karjeros nepadarė ir, nors turėjo padėtį ir sukauptą turtą, šaltiniuose beveik neminimas. Galbūt jo tikruosius interesus atskleidžia Bavarijos hercogų dvaro šaltiniai, aprašantys 1475 m. Landshuto vestuves⁹⁵. Šiose vestuvėse Manvydas dalyvavo kaip Lenkijos ir Lietuvos valdovo Kazimiero Jogailaičio dukters Jadvygos, ištekančios už Bavarijos hercogo Jurgio, palydos narys. Iš vieno tuo metu sudaryto išsamaus svečių sąrašo sužinome, kad į Bavarijos hercogų dvarą Manvydas atvyko su 50 žmonių palyda, kuri savo reprezentatyvia gausa išsiskyrė iš kitų Jadvygą atlydėjusių Lenkijos ponų ir nusipelnė vietos kilmingųjų dėmesio. Įvykių liudininkai Veitas Arnpekas ir Ulrikas Fiuteris savo kronikose tarp atvykėlių iš Lenkijos išskiria „galingą lenką, vardu Manvydas“ (*ein maechtiger Polack, genannt Monavit*) ir aprašo, kituose vestuvių šaltiniuose taip pat minimą jo turnyrinę dvikovą (kovą ietimis – tjustą) su Bavarijos hercogu Kristupu. Šią kovą laimėjo hercogas, tačiau kaip pripažinimo ženklą padovanojo Manvydui turnyro prizą ir brangų žirgą. Grįždamas iš iškilmų, lietuvių didikas susirgo ir mirė pakeliui Lenkijoje. Kartu su juo užgeso ir Manvydų giminė. Alberto Manvydo jaunesniojo likimas atspindi riterystės istoriją Lietuvoje: jis buvo, sąlygiškai tariant, „pirmasis ir paskutinis“ LDK riteris, apsigyvenęs beišnykstančiame riterių pasaulyje ir miręs kartu su juo.

PRIEDAS

LDK didikai, turintys riterio titulą 1400–1510 m.⁹⁶

Albertas Manvydas 1404 m. *strenuus miles* (CEV, p. 100), 1409 m. *strenuus miles* (Vitoldiana, p. 73), 1409 m. *strenger bester ritther* (GStA PK, OBA 1196), 1410 m. *strenuus miles* (KDKW, p. 78), 1421 m. *strenuus miles* (ten pat, p. 741)

⁹⁵ S. Hiereth, *Zeitgenössische Quellen zur Landshuter Fürstenhochzeit*, Landshut, 1959; M. Biskup, „Wokół „Landshuckiego wesela“ 1475 roku“, M. Biskup, K. Górski, *Kazimierz Jagiellończyk. Zbiór studiów o Polsce drugiej połowy XV wieku*, Warszawa, 1987, p. 297–298.

⁹⁶ Daugelio jų biografinius duomenis žr. R. Petrauskas, *Lietuvos diduomenė* (kaip nuoroda nr. 1), p. 214–309.

Mykolas Mingaila 1407 m. *strenuus miles* (Vitoldiana, p. 72), 1411 m. *strenuus* (KDKW, p. 86)

Stanislovas Čupurna 1407 m. *strenuus miles* (Vitoldiana, p. 72), 1409 m. *strenuus miles* (ten pat, p. 73–74), 1410 m. *strenuus miles* (KDKW, p. 78, 83)

Rumbaudas Valmantaitis 1407 m. *strenuus miles* (Vitoldiana, p. 72), 1409 m. *strenuus miles* (ten pat, p. 73–74), 1415 m. *strenuus* (KDKW, p. 99), 1432 m. *strenuus* (ten pat, p. 144)

Kristinas Astikas 1407 m. *strenuus miles* (Vitoldiana, p. 72), 1421 m. *strenuus miles* (KDKW, p. 741), 1431 m. *namhaftiger und strenger herr* (GStA PK, OBA 5636)

Talvaiša 1407 m. *strenuus miles* (Vitoldiana, p. 72)

Vidiminas 1408 m. *strenuus* (Vitoldiana, p. 151)

Sudimantas 1409 m. *strenuus miles* (Vitoldiana, p. 73–74)

Jonas Sungaila 1409 m. *strenger bester ritther* (GStA PK, OBA 1196), 1423 m. *strenger herr* (LUB, t. 7, s. 37)

Jurgis Galminas 1409 m. *ritter* (CEV, p. 183–184)

Alekna Mangirdaitis 1410 m. *strenuus miles* (Vitoldiana, p. 30)

Mikita 1414 m. *miles* (Joannis Dlugossii Annales seu cronicae, lib. 11, p. 37)

Jaunius Valmantaitis 1415 m. *strenuus* (KDKW, p. 99), 1417 m. *strenuus miles* (ten pat, p. 739)

Jonas Butrimas 1416 m. *strenuus* (Vitoldiana, p. 87), 1420 m. *strenuus miles* (ten pat, p. 154). Riteriu (*miles*) jį vadina ir Jonas Dlužošas 1414 m. (Joannis Dlugossii Annales seu cronicae, lib. 11, p. 37)

Petras Mangirdaitis 1416 m. *strenuus* (Vitoldiana, p. 87), 1431 m. *strenger ritther* (CEV, t. 2, p. 256), 1433 m. *strenuus dominus* (KDKW, p. 147), 1436 m. *strenuus* (R. Jaworski, Z najdawniejszych, p. 111), 1442 m. *strenuus* (KDKW, p. 193)

Mykolas Kešgaila Valmantaitis 1417 m. *strenuus miles* (KDKW, p. 739), 1425 m. *stenger ritther* (CEV, p. 699), 1430 m. *strenger* (ten pat, p. 921), 1447 m. *gestrenger* (GStA PK, OF 16, p. 1184–1185)

Jurgis Gedgaudas 1418 m. *miles* (Bullarium, t. 4, p. 61), 1420 m. *strenuus miles* (Vitoldiana, p. 154), 1430 m. *strenuus* (KDKW, p. 138), 1432 m. *namhaftiger und strenger herr* (GStA PK, OBA 6030)

Jurgis Strumila 1428 m. *strenuus miles* (Vitoldiana, p. 46), 1434–1437 m. *strenuus* (A. Bogucki, *Strenuus* jako tytuł, p. 633)

Jurgis Butrimas 1428 m. *strenuus miles* (Vitoldiana, p. 46), 1432 m. *namhaftiger ritther* (GStA PK, OBA 6095, 6114)

Radvila Astikaitis 1428 m. *strenuus* (Vitoldiana, p. 13–14)

Jonas Gošautas 1429 m. *strenuus* (Vitoldiana, p. 157), 1446 m. *gestrenger* (GStA PK, OF 16, p. 1154)

- Petras Senka Gedgaudaitis 1429 m. *strenuus* (CEV, p. 814)
- Sudivojus Valmantaitis 1431 m. *namhaftiger und strenger herr* (GStA PK, OBA 5636), 1449 m. *gestrenger* (GStA PK, OF 17, p. 811)
- Mykolas (dvaro maršalas) 1431 m. *strenger ritter* (GStA PK, OBA 5858)
- Petras iš Kremeneco 1434/1443 m. *Божий рытеръ* (LM, t. 3, p. 63). Neabejotinai identiškas Voluinės didikui Petruui Mukosevičiui, kurį Okolskis anachroniškai vadina *miles auratus* (Halecki O., Ostatnie lata, p. 39)
- Chodka Jurgaitis 1436 m. *strenuus* (Jaworski R., Z najdawniejszych, p. 111)
- Jurša 1436 m. *strenuus miles* (GStA PK, OBA 7156)
- Nemira Riazanovičius 1436 m. *strenuus miles* (GStA PK, OBA 7156)
- Mykolas Kęsgailaitis 1437 m. *strenuus* (KDKW, p. 749)
- Butrimas Kęsgailaitis 1437 m. *strenuus* (KDKW, p. 749)
- Mykolas Daunusaitis iš Svirių 1437 m. *strenuus miles* (KDKW, p. 168)
- Žostautas iš Giedraičių 1437 m. *strenuus miles* (KDKW, p. 168)
- Bogušas Overkičius Timoka iš Naugardo Seversko 1438 m. *человекъ рыцерский* (A3P, t. 1, s. 49–50)
- Mantrimas 1439 m. *strenuus* (KDKW, p. 172)
- Bagdonas Mantrimaitis 1439 m. *strenuus* (KDKW, p. 172), 1444 m. *strenuus* (ten pat, p. 203)
- Jonas Nemira 1439 m. *strenuus baro* (Bullarium, t. 5, p. 286, kaip velionis)
- Aleksandras Mantautas 1439 m. *miles et baro* (Bullarium, t. 5, p. 286)
- Jonas Kęsgailaitis 1442 m. *strenuus vir* (KDKW, p. 197)
- Dobeslavas Kęsgailaitis 1442 m. *strenuus vir* (KDKW, p. 197)
- Vaclovas Mangirdaitis 1442 m. *strenuus* (KDKW, p. 193)
- Jurgis Getautaitis 1443 m. *strenuus* (KDKW, p. 202)
- Aleksandras Jadogaitis 1443 m. *strenuus* (KDKW, p. 202)
- Jonas Manvydaitis 1444 m. *strenuus* (KDKW, p. 204)
- Jurgis Radvilaitis 1444 m. *strenuus* (KDKW, p. 203)
- Petras Sakaitis 1447 m. *strenger her* (GStA PK, OF 16, p. 1183–1184)
- Andrius Davainaitis 1447 m. *gestrenger* (GStA PK, OF 16, p. 1198–1199)
- Alekna Sudimantaitis 1449 m. *strenuus* (KDKW, p. 220)
- Jagintas 1452 m. *strenuus miles* (KDKW, p. 240, kaip velionis)
- Rimvydas Jagintaitis 1452 m. *strenuus miles* (KDKW, p. 240)
- Sačkus Jagintaitis 1452 m. *strenuus dominus* (KDKW, p. 240). Greičiausiai identiškas 1449 m. minimam valdovo maršalui *strenuus* Sačkui (ten pat, p. 220)
- Jonas Davainaitis 1460 m. *strenuus* (KDKW, p. 261, kaip velionis)
- Tautvilas Jonas Mantautaitis 1461 m. *strenuus* (KDKW, p. 273), 1461 m. *пасаны рытер* (CVIA, f. 525, ap. 8, sv. 395, l. 18)

Vazgėla 1461 m. *strenuus* (KDKW, p. 273), 1461 m. *пасаны рытер* (CVIA, f. 525, ap. 8, sv. 395, l. 18). Neaišku, ar tas pats 1433 m. minimas Vilniaus arklidininkas *strenuo domino Wasgalo* (KDKW, p. 147)

Aleksandras Soltanas 1469 m. *miles* (Trimonienė R., Vakarų Europos, p. 113; Paravicini A. und W., Alexander Soltan, p. 385)

Stanislovas Sudivojaitis 1469 m. *miles* (KDKW, p. 301)

Jonas Narbutaitis 1475 m. *gestrenger* (CEXV, t. 3, p. 225)

Albertas Jonaitis Manvydas *ritter* (Hiereth S., *Zeitgenössische Quellen*)

Mykolas Glinskis (XV ir XVI a. sandūra – S. Herberšteinas)

Jonas Sapiega 1501 m. *miles* (KDKW, p. 568), 1503 m. *miles* (ten pat, p. 660)

Dobrogostas Narbutaitis 1501 m. *gestrenger her* (LUB, t. 2/2, p. 67)

Jonas Litavoras Chrebtavičius 1510 m. *strenuus miles* (LM 8, p. 376)

Santrumpos

AU – *Akta unji Polski z Litwą 1385-1791*, wyd. S. Kutrzeba i W. Semkowicz, Kraków, 1932

Bullarium – *Bullarium Poloniae*, ed. I. Sułkowska-Kuraś et S. Kuraś, t. 4–5, Romae-Lublin, 1992–1995

CEV – *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376–1430*, ed. A. Prochaska, Cracoviae, 1882

CEXV – *Codex epistolaris saeculi decimi quinti*, t. 2–3, ed. A. Lewicki, Cracoviae, 1891–1894

GStA PK – Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz

Halecki O., Ostatnie lata – O. Halecki, *Ostatnie lata Świdrygiełły i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka*, Kraków, 1915

Hiereth S., *Zeitgenössische Quellen* – S. Hiereth, *Zeitgenössische Quellen zur Landshuter Fürstehochzeit*, Landshut, 1959

Jaworski R., Z najdawniejszych – R. Jaworski, „Z najdawniejszych dokumentów do dziejów domeny Radziwiłłowskiej“, *Studia źródłoznawcze*, t. 39, 2001, p. 101–114

Joannis Dlugossii Annales seu cronicae – *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae opera venerabilis domini Joannis Dlugossii canonici Cracoviensis. Liber decimus et liber undecimus (1406–1412)*, Varsaviae, 1997; *Liber undecimus (1413–1430)*, Varsaviae, 2000; *Liber undecimus et liber duodecimus (1431–1444)*, Varsaviae, 2001

KDKW – *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej*, wyd. J. Fijałek i W. Semkowicz, Kraków, 1932–1948

LM – *Lietuvos Metrika. Užrašymų knyga 3*, parengė L. Anužytė ir A. Baliulis, Vilnius, 1998; *Užrašymų knyga 8*, parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius, Vilnius, 1995

LUB – *Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch*, hrsg. von F. G. Bunge u. a., t. 2, sk. 2, Riga-Moskau, 1905

LVIA – Lietuvos valstybės istorijos archyvas

Paravicini A. und W., Alexander Soltan – Paravicini Anke und Werner, „Alexander Soltan ex Lithuania ritum grecorum sectans“. Eine ruthenisch-polnische Reise zu den Höfen Europas und zum Heiligen Land 1467–1469, *Zwischen Christianisierung und Europäisierung: Beiträge zur Geschichte Osteuropas in Mittelalter und Früher Neuzeit. Festschrift für Peter Nitsche zum 65. Geburtstag*, hrsg. von E. Hübner, E. Klug und J. Kusber, Stuttgart, 1998, p. 367–401

Trimonienė R., Vakarų Europos – R. Trimonienė, „Vakarų Europos valdovų rekomendaciniai raštai Lietuvos didžiojo kunigaikščio Kazimiero dvariškiui. Aleksandro Soltano politinės veiklos štrichai“, *Lietuvos istorijos studijos*, t. 3, 1996, p. 101–119

Vitoldiana – *Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1386–1430*, ed. J. Ochmański, Warszawa-Poznań, 1986

The Knights in the Grand Duchy of Lithuania Between the Late Fourteenth and Early Sixteenth Centuries

Rimvydas Petrauskas

Summary

This paper aims at collecting and evaluating all available data about early knightly culture and its development in the GDL. Its advance in Lithuania is perceived as part of the history of the knighthood of the late Middle Ages in Europe. The paper also presents an analysis of the conception of the knight in the documents of the GDL and an interpretation of its spread among the nobility of the state.

In Vytautas' time signs of a new social order, changing the outlook of the Lithuanian noblemen and patterns of their behaviour, became apparent. The European way of life reached the Lithuanian nobility mainly through the ruler's court and through trips abroad. The tradition of gentlemen's trips becoming increasingly popular in Western Europe at that time reached Lithuania only about the middle of the fifteenth century (the rise of such interest is attested by the 1447 privilege of Grand Duke Casimir permitting the boyars to go abroad to perfect their knightly skills in foreign countries). Nevertheless, the familiarity with other countries was partly compensated through contacts with embassies and accompaniment of the grand duke on his trips to the meetings of European rulers. The main novelty affecting the life of the nobility

was the takeover of the elements of knightly culture. Though in the late Middle Ages this culture was already in decline, nevertheless it was still the principal form of life unifying the European nobility. Between the fourteenth and sixteenth centuries certain elements of this culture existed in Lithuania as well, but this culture was not fully developed.

An essential part of the life of Vytautas' court was the knighting ceremony that was conducted by Nicklus Luczke, mentioned in the sources of the Order between 1405 and 1409. In the then documents the names of many noblemen in Vytautas' milieu are often accompanied by the Latin title *strenuus* (Germ. *strenger*). Thus is attested the fact that dubbing was standard practice at Vytautas' court. Knighthood and the ruler's lavishness made the grand duke's court a new centre of chivalric culture, in particular in the context of the crusades led by Vytautas against the Mongols and the Orthodox. Thus, the customs and way of life associated with knighthood spread from Vytautas' court. That was conditioned by Vytautas' personal interest in this culture and by the contemporary tendencies among the European nobility. The foreigners getting together in the environment of the grand duke and local noblemen strengthened their knightly identity by chivalry rituals. By attracting the knights to his court, Vytautas endeavoured to create a cultural community of the nobility and the ruler (not undermining the exceptionality of the monarch) and to set up a kind of substitute for the orders of knighthood at the courts of other European rulers.

In social terms, knighthood and dubbing were marks distinguishing the nobility from the rest of the gentry. Although any nobleman was eligible for knighthood, in reality only few could be knighted depending on their status at the court, the ability to acquire the full representative knightly equipment, etc. On the other hand, in the course of time, the nobility developed new forms of exceptionality, and knighthood acquired a new social meaning. In the documents, the noblemen gradually ceased to title themselves knights, though in some cases this title was still in use. At the same time, the term 'knights', 'knighthood' acquired a collective meaning designating all fighting men of a privileged estate. Though it was a consequence of the reception of knightly culture, it had little to do with chivalry. This estate category of knighthood led to the establishment of the gentry and its final separation from other social groups. However, this use of the term should not be mixed with the meaning of the dubbed knight as an individual. In the late fifteenth century the forms of chivalric culture underwent a change. True, during the rule of Grand Duke Alexander (1492–1506) certain traces of knightly consciousness can be detected in the revived permanent court of the grand duke, and in the preparation for the war against Moscow there were attempts to organize a chivalric brotherhood, the only of its kind in Poland-Lithuania. These were the last institutional vestiges of knighthood. Revitalized in the sixteenth century, the jousting tournaments were already a remnant of the culture of knighthood.